

УДК 811.161.2'374

Ольга Лось

**КОНЦЕПЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО
СЛОВНИКА ЗА РЕДАКЦІЄЮ А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА**

У статті описано підходи до написання словників у перші десятиліття ХХ ст. Розглянуто концепцію і принципи укладання російсько-українського академічного словника. Проаналізовано реалізацію концепції російсько-українського академічного словника як

лексикографічної праці, що поєднує риси перекладного, тлумачного, синонімічного та фразеологічного словників.

Ключові слова: українська мова, лексикографічна концепція, типологія словників, академічний словник, перекладний словник, синонімічний словник, тлумачний словник, фразеологічний словник.

20-ті роки ХХ ст. були дуже важливим періодом для української лексикографії. Сприятлива політична ситуація після 1925 р. створила передумови для плідної праці українських мовознавців, зокрема на ниві словникарства. З цієї причини 20-ті та початок 30-х рр. характеризуються виходом великої кількості лексикографічних праць. Ситуація вироблення єдиного варіанту української літературної мови, усталення правопису, поява великої кількості нових слів у зв'язку з розвитком науки і техніки, міграції великої кількості сільського населення до міст вимагала значної кількості різноманітних словників. Про велику потребу в нових, відповідних часу лексикографічних працях свідчать матеріали преси, наукових статей, листування вчених. За дослідженнями Т. Кульчицької, за період від 1920 до 1933 р. в Україні було видано близько 180 словників, більшість із яких стали важливим внеском у розвиток української лексикографії.

Дослідженням української лексикографії присвячені праці П. Горецького, А. Москаленка, Л. Паламарчука, О. Тараненка, В. Дубічинського, О. Кровицької. Однак багато лексикографічних праць 20-х рр. до сьогодні залишаються маловивченими. Серед багатьох важливих питань, які рідко потрапляють у поле зору сучасних науковців, є концепції словників 20-х рр. ХХ ст., зокрема російсько-українського академічного словника за ред. А. Кримського та С. Єфремова (далі АРУС). Отже, метою нашого дослідження є опис концепції АРУС та аналіз її реалізації.

Розгляд концепції першого академічного словника в Україні потребує огляду загального контексту тогочасної лексикографічної праці. Створення на початку 20-х років у гуманітарному відділі Української академії наук трьох лексикографічних комісій дає інформацію про те, у яких напрямках планувалося розвивати тогочасне українське словникарство. Такими напрямками стали:

- підготовка великого тлумачного словника (Постійна комісія для складання словника живої української мови);
- підготовка історичного словника (Постійна комісія для складання історичного словника української мови);
- розвиток наукової мови та термінології (Інститут наукової мови, в який влилися і термінологічні комісії Українського наукового товариства) [Bilodid : 99].

Безумовно, тоді існувала велика необхідність у різних словниках: перекладних, тлумачних, термінологічних, правописних. Однак для потреб усіх користувачів був необхідний великий тлумачний словник української мови, який би дав відповіді на багато суперечливих питань і став авторитетним джерелом інформації. Це визнавала більшість науковців, однак у Академії наук почалася робота над невеликим практичним російсько-українським словником. У процесі опрацювання матеріалів Комісії для складання словника живої української мови виявилось, що такий обсяг словника не дає змоги широко використати зібраний матеріал і видавництво «Червоний шлях» дало згоду на збільшення розміру початого вже словника [Kryms'kuu : 5]. Таким чином, саме наявний матеріал став вирішальним чинником того, яким за величиною і якісним складом буде новий словник.

Щодо завдань, які ставили перед редакторами, у передмові до АРУС зазначено, що перед Постійною Комісією для складання словника живої української мови було завдання виготовити практичний російсько-український словник. З іншого боку, одним із прагнень Комісії стало вичерпати якомога глибше багаті і мало ще досліджені лексичні скарби української мови. Суперечливе завдання поєднати практичність і відобразити багатство лексики української мови потрібно було виконати у парадигмі перекладного словника. Постійна Комісія для складання словника живої української мови планувала обмежити словник 40 друкованими аркушами звичайного корпусу, але врешті обсяг збільшився в шість разів – до 250 друкованих аркушів. Після принципової згоди видавництва «Червоний шлях» було вирішено поділити словник на 4 томи. Отже, концепція АРУС не була чітко визначена й окреслена заздалегідь і змінювалася вже після початку роботи. Відсутність чіткої концепції відобразилася на багатьох аспектах праці. Зокрема, перші два аркуші АРУС були розроблені не так широко, як наступні. Додатки до них планували дати в кінці II тому, але цього зроблено не було. Саме через збільшення запланованого обсягу АРУС у липні 1924 р. до роботи було залучено ще одного головного редактора, академіка С. Єфремова [Chykalenko : 249]. Невідомо, чи існувала єдина для усіх редакторів інструкція щодо роботи над словником, крім того, редакція не мала змоги перевірити рукописну чернетку перед друком не частинами, а цілісно. Можемо зауважити, що внаслідок того, що головними редакторами різних томів були різні науковці, і загалом над словником працювала велика кількість редакторів, томи відрізняються між собою не лише за обсягом матеріалу, але й за його якістю. Ю. Шевельов, зокрема, писав про вплив на концепцію АРУС В. Ганцова: «...проявлялися, часом змагавшись, дві тенденції – одна народницька, наставлена на ідеалізацію всього етнографічно-селянського, друга – більш інтелігентська, почасти європеїзаторська. Головним

носієм другої, хоч і без розриву з першою, був за всіма ознаками саме Ганцов» [Shevel'ov : 34].

Отже, АРУС, будучи формально двомовним перекладним словником, через великий обсяг зібраного й представленого в ньому матеріалу отримав також властивості тлумачного, синонімічного та фразеологічного словника. О. Курило писала, що загальним характером російсько-український академічний словник дає оригінальний тип словника, що відбігає від усіх попередніх російсько-українських словників, як і взагалі від інших досі відомих перекладних словників, схрещуючи методи словників троякого типу: перекладного, тлумачного й синонімічного [Tkachenko : 11]. Ю. Шевельов зазначав, що працівники Академії фактично дали, особливо в другому й третьому томі, український синонімічно-фразеологічний словник, тільки що впровідне слово було російське [Shevel'ov : 33].

Розглянемо детальніше, яким чином у АРУС виражені властивості тлумачного, синонімічного та фразеологічного словників.

За визначенням «Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів» за ред. С. Я. Єрмоленко, тлумачний словник – це словник, який пояснює, тлумачить значення слів, показує сферу їх використання, подає граматичні, акцентуаційні, правописні, стилістичні характеристики слів, фіксує стійкі словосполучення термінологічного і фразеологічного характеру з розкриттям їхніх значень. Кожне значення слова проілюстровано реченнями-цитатами з художньої, наукової літератури, публіцистики, фольклору. При реєстрових словах подано інформацію про їх граматичні характеристики, стилістичне забарвлення [Yarmolenko : 166]. Значна частина словникових статей АРУС відповідає наведеному визначенню, наприклад:

- **Ды́ба** – 1) (*орудие пытки*) ды́ба, торту́рна коло́да; 2) (*козлы, леса для под'ёма тяжести, а также приспособление у колодезя*) жураве́ль (р. -вля́). Ды́бы (м. ч.) – кайда́ни, ды́би (ум. дыби́ці), скрипи́ці. [Ой на ру́ки – ды́би, на но́ги – дыби́ці, оце́-ж тоби́, джигу́не, га́рні молоді́ці. Що на рука́х кайда́ни, на нога́х скрипи́ці (Пісня)];

- **Кро́сно, Кро́сна, Кро́сны** – 1) (*ткацкий станок*) ве[а]рста́т (-ту), ве[а]рста́ть (-ти), кро́сна (-сен). [Хто пряде́, хто за верста́ттю (Г. Барв.). Твоя́ стара́ ма́ти за кро́снами сиди́ть (Гол.)]; 2) -сны (*вытканное полотно или иная ткань в целом куске*) – полотно́, кро́сно, кро́сна, (*в трубку свёрнутое*) суві́й (-во́я). [Чётверо полоте́н вітка́ла (Чернігівщ.). Що робі́ла? – Кро́сно тка́ла (Пісня). Поста́вила і вітка́ла шовко́вії кро́сна (Пісня)];

- **Лице́нция** – 1) (*право на чтение лекций*) лице́нція, до́звіл (-волу) виклада́ти; 2) (*тарифная*) лице́нція; 3) (*поэт., грам., вольность*) поети́чна, грамати́чна ві́льньість (-ности);

• **Прозирать** и **Прозревать**, **прозреть** – 1) (*получать зрение*) прозирати, прозріти и; (*диал.*) провідіти, робітися, зробітися зрячим (видющим, видючим); (*о глазах, у кого-н.*) відкриватися, відкритися. [Прозирати став потроху (Шевч.). Сказав йому Ісус: прозрі! (Єванг.). Тут є на долині така керницья..., ще й аби темний у ні умівся, то би провідів (Гн. II). Як відкрились у тебе очі? (Єванг.)]; 2) (*проникать зрением сквозь что-н.*) прозирати, прозирнути у що, що, проглядати, проглянути у що. [Чисті серця, що в серце його прозирали (Грінч.). Хто-ж із них прозирнув глибше історичну правду? (Куліш). Не глибоко проглянув він у душу селянина (Куліш)]; 3) см. **Провидеть**.

У передмові до АРУС окреслено настанову редактора щодо пояснення та ілюстрування слів та їхнього вживання: насамперед показано конструкцію, якої вимагає українське слово, надто-ж коли ця конструкція буває відмінна від російської. Якщо, на думку редактора, український приклад міг бути легко зрозумілий без відповідної російської фрази, її не наводили [Кгумс'куу : 9]. Така непослідовність пояснюється у передмові до словника потребою в економії місця.

Тлумачний характер АРУС зумовлений кількома причинами:

- значна частина зібраного українського матеріалу не мала точних російських перекладів, подавалося тільки пояснення слова, пошук точного відповідника вимагав чимало часу, а редакція не мала фізичної змоги це робити;

- на потреби АРУС був «перевернений» словник Грінченка, і з перевернених карток редактори могли брати не тільки точні російські переклади, а й описові пояснення, що дали ґрунт відповідним українським описовим зворотам;

- на думку редакторів, пояснення слова, а не точний відповідник могло бути корисним для упорядників наступних видань словника;

- методологія АРУС частково базувалася на методології тлумачних словників Російської Академії наук та словника за ред. В. Даля, які слугували джерелами.

У 1931 р. О. Курило писала, що російсько-український словник має пояснити значення російського слова чи звороту, за потреби ілюструючи його певним російським контекстом, дати український переклад російського слова чи звороту, поміж багатьма паралелізмами сучасної не досить іще внормованої літературної мови він повинен давати певну норму в тій мірі, на яку дозволяє сучасний стан розвитку української літературної мови [Ткаченко : 10].

АРУС також має властивості синонімічного словника. Синонімічний словник – це словник, у якому подані ряди синонімів, що групуються навколо стрижневих слів, розташованих у алфавітному порядку [Hanych and Oliynyk : 268]. Як зазначається у згаданому словнику лінгвістичних термінів, в

одних синонімічних словниках наводиться лише перелік синонімів, що входять у той чи той синонімічний ряд, і тільки епізодично подаються короткі пояснення і позначки, що розкривають особливості додаткового значення слова, його стилістичного вживання, емоційного забарвлення, можливості поєднання з іншими словами, сферу вживання. В інших синонімічних словниках витлумачується значення кожного синоніма, відзначається семантико-стилістична та інша специфіка їх, наводяться ілюстрації [Нануш and Оліунок : 269]. У АРУС до більшості перекладів заголовкових слів подані великі синонімічні ряди, наприклад:

- **Безостановочно** – невпінно, безупінно, без упіну, безперестанно, безперестану, безперестанку, безперестаня, безперестал[н]ь, безустанно, безугавно, ненастанно, безнастанно, безпереч, раз-у-раз, раз-по-раз, раз-коло-разу, заспліш, безвідгалу (відповідник + 17 синонімів);

- **Болезненный** – 1) слабівитий, х(в)ороблівий, хорівитий, квіль, недужий, недужний, нездужалий, боліс[з]ний, хирий, хірний, хірявий, бездорівний, слабівікий, нездорівкуватий (відповідник + 13 синонімів);

- **Лежебок** – лежень (-жня), (зап.) лежух (-ха), лежебока (общ. р.), лежнюха, лежун (-на), лежака, лежняка, полежака, лежаха, лежак (-ка), лежай (-ая) и лежий (-ія), валяка, валюка, нероба, (перен.) бабак, байбак (відповідник + 17 синонімів);

- **Плут** – 1) шахрай, шахрун, крутій (-тія), (диал.) крутар (-ря), вертій (-тія), дурісвіт, махляр, махор, ошуканець (-нця) (гал. ошуст), лотр, шалиган, шалапут, шальвір и шальвіра (відповідник + 14 синонімів).

Деякі заголовкові слова також подані з синонімами:

- **Безделка, -лочка, -делушка** – мн. дрібнічки;
- **Вздутье, Вздутьость** – надім;
- **Изгара, Изгарина, Изгарь** – 1) жужелиця;
- **Капелька, Капелечка** – 1) (ум. от Капля) крапелька;
- **Ленивость и Ленивство** – лінівість (-вості);
- **Медоточивый, Медоточный** – медоточивий.

Варто зазначити, що такий спосіб організації реєстру був характерним для багатьох тогочасних словників, зокрема «Московсько-українського словника» В. Дубровського (1918), «Практичного російсько-українського словника» М. Йогансена і М. Наконечного (1926), «Російсько-українського словника» О. Ізюмова (1926). У російсько-українському словнику С. Іваницького та Ф. Шумлянського (1918) заголовковими одиницями виступають не лише синоніми однієї частини мови, а й спільнокореневі слова та словосполучення:

- **Библейскій, біблія** – біблійний, біблія;
- **Заблуждающийся легко** – заблудливий;
- **Копированіе, копировка** – копіювання;

- **Скобяной товарь** – деревня, дерев'яне начиння.

Синонімічний характер АРУС обумовлений такими причинами:

- одним із завдань словника було якомога глибше вичерпати лексичні скарби української мови;
- не усі російські слова мали точний український відповідник.

Окрім тлумачень слів та великої кількості синонімів до них, у АРУС подано велику кількість фразеологізмів. За визначенням «Словаря лингвистических терминов» О. Ахманової, фразеологічний словник – це систематичний інвентар фразеологізмів з тлумаченням і/або перекладом [Ахманова : 421]. Зазвичай застосування фразеології у перекладних словниках має обмежений характер, тобто до корпусу словника включаються тільки найбільш поширені фраземи. У АРУС фразеологізми застосовуються дуже широко і як перекладні еквіваленти російських фразем, і як синоніми до загальноновживаних слів:

- **Лясы** – теревені, ляси, баяндраси. **Точить -сы** – теревені правити (розпускати, гнути, нести), ляси точити, баяндраси розпускати (точити), баяндрасити. [Як почав теревені правити (Рудч. К.). Точив ляси (Мирн.). Як стануть баяндрасити, то й мертвай-би розреготався (Сторож.)];

- **Набедить, Набедокурить** – нашкодити, наброїти (біді), наколобродити, нашуробурити, наплатати штук, (*диал.*) напрокудити. [Тепер-же на мене звертає, сама наброївши біді (Котл.). На цей рік нових штук наплатав (Свидн.). Та так Хведько напрокудив, що його за малим і з урядництва не скинули (Мова)];

- **Обеднеть** – збідніти, забідніти, збіднітися, збіднішати, побіднішати, зубожіти, завбожіти, зубожитися, занепасти, зматчіти, позлидніти, схудобніти, скапцаніти; (*оскудеть чем*) звестися, вивестися з чого. **Совершенно -неть** – звестися (перевестися) ні на що (на злідні), випустити, зійти на пси, зійти на злідні, на біді.

Порівняно зі спеціалізованими фразеологічними словниками АРУС безумовно бракує опрацьованості фразем, стилістичних позначок, вказівок на сферу вживання. Однак матеріал, зібраний у словнику, використовувався і надалі може бути використаний для написання фразеологічних словників та досліджень, пов'язаних із фразеологією.

Отже, АРУС є словником змішаного типу, який на основі перекладного поєднує властивості тлумачного, синонімічного та фразеологічного словників. Поява лексикографічної праці такого типу була зумовлена значною кількістю зібраного матеріалу, а також великою потребою у загальному словнику, який став би авторитетним джерелом інформації для різних користувачів. Таким чином, на АРУС були покладені функції практичного застосування норм тогочасного українського правопису, стилістичної диференціації слів, їхнього

тлумачення та фіксації фразеологічних зворотів української мови. Хоча з низки причин словник не зміг повноцінно виконати усіх покладених на нього завдань, однак значну частину цілей його написання було досягнуто. Як перекладний словник АРУС до реєстрових російських слів подав українські відповідники з відповідними граматичними та стилістичними позначками. Як тлумачний словник АРУС запропонував пояснення значень слів з вказівками на сферу його застосування та відповідними ілюстраціями з художньої, наукової літератури, публіцистики, фольклору. Властивості синонімічного словника АРУС отримав завдяки наявності великих синонімічних рядів до більшості реєстрових слів. Великий масив фразеологічних зворотів, які подаються і як перекладні еквіваленти, і як ілюстрації-синоніми, надав АРУС виразних якостей фразеологічного словника. Властивості різних словників проявлені у АРУС неоднорідно через зміну концепції словника вже після початку роботи над ним, залучення до праці великої кількості редакторів та неможливість цілісно перевірити рукописну чернетку перед друком. Перспективи подальших досліджень концепції АРУС та типу цього словника можуть бути пов'язані з його впливом на написання перекладних російсько-українських, тлумачних, синонімічних та фразеологічних словників української мови, а також оцінкою того, яка частина АРУС була використана під час підготовки словників різних типів пізніших років видання.

References

Ahmanova, Ol'ga. *Slovar' lingvisticheskikh terminov (Glossary of linguistic terms)*. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija, 1966.

Chykalenko, Yevhen. *Lystuvannya, 1903-1928 roky / Yevhen Chykalenko, Serhiy Yefremov (Yevhen Chykalenko, Serhii Yefremov. Correspondence. 1903–1928)*. Natsional'na akademiya nauk Ukrayiny, Instytut ukrayins'koyu arkheohrafiyy ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho, Natsional'na biblioteka Ukrayiny im. V.I. Vernads'koho, Instytut rukopysu. Kyiv : Tempora, 2010.

Doslidzhennya z movoznavstva v Ukrayins'kiy RSR za sorok rokiv [Tekst] (Linguistic Studies in Ukrainian SSR for 40 years). / AN URSS, In-t movoznav. im. O. O. Potebni Ed. by Ivan Bilodid. Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 1957.

Dubrovskyy, Viktor. *Slovyk moskovs'ko-ukrayins'kyy (The Moscow-Ukrainian Dictionary)*. Kyiv : Ridna mova, 1918.

Hanych, Dmytro, and Oliynyk Ivan. *Slovyk linhvistychnykh terminiv (Glossary of linguistic terms)*. Kyiv : Vyshcha shkola, 1985.

Izumov, Ovsy. *Rosiys'ko-ukrayins'kyy slovyk (The Russian-Ukrainian Dictionary)*. Kyiv : Knyhospilka, 1926.

Kul'chyts'ka, Tetyana. *Ukrayins'ka leksykohrafiya XII-XX st.: Bibliohrafichnyy pokazhchyk (Ukrainian lexicography 12-20th century: bibliography)*. L'viv, 1999.

Na movoznavchomu fronti (On the linguistic front) Ed. by H. Tkachenko (chief editor) ta O. Kurylo ; Naukovo-doslidnyy instytut movoznavstva pry Vseukrayins'kiy akademiyi nauk. – Kyyiv : Radyans'ka shkola, 1931.

Praktychnyy rosiys'ko-ukrayins'kyy slovnyk (Practical Russian-Ukrainian Dictionary). Ed. by Mayk Yohansen, Mykola Nakonechnyy, Kostyantyn Nimchynov, Borys Tkachenko. [Kyyiv] : Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny, 1926.

Rosiys'ko-ukrayins'kyy slovnyk :[v 2 t.] (The Russian-Ukrainian Dictionary). Ed by S. Ivanyts'kyy, F. Shumlyans'kyy. Vol. I–II. Vinnytsya : Viddil Narodnoyi osvity Podil's'koyi Narodnoyi upravly, 1918.

Rosiys'ko-ukrayins'kyy slovnyk (The Russian-Ukrainian Dictionary). Ed. by Ahatanhel Kryms'kyy. Ukrayins'ka akademiya nauk, Komisiya dlya skladannya slovnyka ukrayins'koyi zhyvoyi movy. Vol I. [Kyyiv]: Chervonyy shlyakh, 1924.

Shevel'ov, Yuriy. *Portrety ukrayins'kykh movoznavtsiv (Portraits of Ukrainian linguists)*. Kyyiv: Vydavnychyy dim "KM Akademiya", 2002.

Ukrayins'ka mova. Korotkyy tlumachnyy slovnyk linhvistychnykh terminiv (Ukrainian language. Small glossary of linguistic terms). Ed. by Svitlana Yermolenko. Kyiv: Lybid', 2001.

Abstract

Olha Los

THE CONCEPT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN ACADEMIC DICTIONARY BY A. KRYMSKYY AND S. YEFREMOV

Background. In the period from 1920 to 1933, the political situation was very prosperous for the Ukrainian language and lexicography development in particular. The need for new dictionaries was very large because of formation of the one variant of the Ukrainian literary language, formation of the orthography, appearance of many new words. From 1920 to 1933, about 180 dictionaries were published; however, they have been researched only partially. Therefore, there is a need to study the concepts of dictionaries of the above-mentioned period, especially the concept of the Russian-Ukrainian academic dictionary by A. Krymskyy and S. Yefremov as the first academic dictionary of the Ukrainian language.

Purpose. Our goal here is to describe and analyze the concept of the Russian-Ukrainian academic dictionary by A. Krymskyy and S. Yefremov.

Methods. In our study, we mainly use a descriptive method.

Results. Results of our study suggest that the Russian-Ukrainian academic dictionary by A. Krymskyy and S. Yefremov is the dictionary of a mixed type. Being a translation dictionary, it also holds the features of explanatory, synonymic, and phraseological dictionaries. Publication of such a dictionary was determined by the large quantity of the material and the need to create a large dictionary, which could be an authoritative source of information for many users. Thereby, the Russian-Ukrainian academic dictionary by A. Krymskyy and S. Yefremov was aimed to realize norms of the new orthography of the Ukrainian language, make stylistic differentiation of the words, as well as give explanations and idioms.

Discussion. Qualities of different types of dictionaries developed in Russian-Ukrainian academic dictionary unequally because the concept of the dictionary has changed after the beginning of the work. Its volumes were edited by many different editors, and the chief editor had no opportunity to verify all the text before the publishing. Subsequent researches of the concept of the Russian-Ukrainian academic dictionary will allow to determine the influence this dictionary has had on the forthcoming translation, explanatory, synonymic, and phraseological dictionaries, and the way this dictionary was used while working on the forthcoming dictionaries.

Keywords: Ukrainian language, dictionary, lexicographic concept, typology of dictionaries, academic dictionary, translation dictionary.